

ДУХОВНІСТЬ ЛІТЕРАТУР СВІТУ

УДК [349.22+340.121:398.91] (477)

Дмитренко Вікторія,
доктор філологічних наук, професор,
професор кафедри української та світової літератур
Криворізький державний педагогічний університет

ОСОБЛИВОСТІ РЕПРЕЗЕНТАЦІЇ АРХЕТИПУ МАТЕРІ В УКРАЇНСЬКИХ ПРИСЛІВ'ЯХ І ПРИКАЗКАХ

У статті проаналізовано українські народні прислів'я і приказки з точки зору репрезентації в них архетипу матері, який є домінантним в тематичній групі про особливості української родини. Саме архетип матері є ключовим для усвідомлення особливостей картини світу української людини. З ним пов'язана імплікація її позитивних якостей. У публікації репрезентовано різні конотації образу матері, який створено в українських прислів'ях і приказках. У більшості з них мати – осердя української родини, її образ асоціюється з теплом, добротою правіковою мудрістю. Аналіз малих форм народної творчості доводить унікальність рідної матері для кожної людини, а також необхідність шанобливого ставлення до неї.

Ключові слова: прислів'я, приказки, архетип, мати.

Dmytrenko V. The peculiar features of the mother archetype's representation in Ukrainian proverbs and saying.

The article under consideration deals with the analysis of Ukrainian proverbs and sayings on the ground of presentation within the archetype of the mother, which is dominant in the thematic group about the peculiar features of the Ukrainian family. It is the mother's archetype that plays a key role for awareness of the features of the world picture of Ukrainians. The implication of positive features is connected with it. It is specially noted that the publication is represented various connotations of the image of the mother, which is created in Ukrainian proverbs and sayings. Mother is the core of the Ukrainian family in most of them, its image is associated with warmth, kindness, and prayer wisdom. Small forms analysis folk art proves the uniqueness of the mother for every person, as well as the need for a respectful attitude to her.

Key words: proverb, sayings, archetype, mother.

Прислів'я і приказки мають важливе значення для відтворення картини світу будь-якого народу. З усіх афористичних текстів, які віддзеркалюють особливості моралі народу й спрямовані на формування базових поведінкових домінант прислів'я й приказки посідають особливе місце щодо формування системи цінностей народу. Прислів'я й приказки створювались протягом століть, доповнювались, відшліфовувались, переосмислювались. Ті, які дійшли до нас – витримали іспит часом, бо якнайкраще репрезентували життя й думки нації. За кожним прислів'ям чи приказкою стоїть досвід поколінь, що їх

створили й передали нащадкам. Своєрідну модель-схему правильного життя української людини можна відтворити за допомогою прислів'їв і приказок. Прислів'я й приказки створювались протягом століть, доповнювались, відшліфовувались, переосмислювались. Вони є своєрідною інформаційною структурою, яка містить сукупність знань про світ. Це відображення самоусвідомлення народу, його менталітету й світобачення, національного характеру й традицій, своєрідні беззаперечні стандарти поведінки й життєвої адаптації: *Народ вчить як на світі жить*. Пізнання світу дитиною починається в родині. Діти дуже схильні до наслідування, тому надзвичайно важливо який приклад знаходиться перед їхніми очима з народження. Тому народна мудрість завжди приділяла багато уваги стосункам у родині

В українських прислів'ях і приказках, що пов'язані з родинним життям жінка має кілька соціальних ролей: мати, сестра, донька, невістка, зовиця, свекруха, теща, баба / бабуся, кума. Проте мати – це найпоширеніша соціальна роль, що зустрічається у прислів'ях і приказках. Протягом століть складалося народне уявлення про особливості поведінки жінки-матері, адже бути матір'ю, за уявленнями українців, – це покликання жінки, її головна мета як продовжувачки роду, основна з її ролей.

Ідея праобразів пізнання та культури була висловлена ще Платоном. Він посилався на прадавні ейдоси, які стоять за діяльністю людини. Ідеї вченого розвинули стоїки в концепції пролепсису як феномена базової схильності пізнання до окреслення означених форм. Міркування щодо проформи як своєрідного «дороговказу буття» знаходимо в Данте. Звернення до цієї проблеми, хоч і з різних, але наближених за результатами позицій знаходимо в І. Кеплера, Й. Гете, а в наш час у В. Паулі та В. Гейзенберга та ін. Ідея про одвічні формули, у які вкладається осмислення й усвідомлення життя, що робить спробу знову й знову віднайти наперед задані риси, висловлював Т. Манн. У процесі відтворення власної картини світу відбувається переосмислення архетипу й у свідомості митця виникає «архетипний образ». За К. Юнгом з архетипом матері у фольклорі конотують такі якості: «як

материнська турбота й співчуття, магічна влада жінки; мудрість і духовне піднесення, що перевищує межі розуму: будь-який корисний інстинкт або порух; усе, що вирізняється добротою, турботою чи підтримкою і сприяє зростанню й родючості» [3, с. 218].

Прислів'я і приказки зберігають і відтворюють традиційні народні архетипи серед яких особливо виділяється архетип матері. Вивчення архетипів допомагає відтворити основні константи світобачення народу, виокремлюють суть його моралі. Тому вивчення цих малих жанрів є завжди актуальним, а тим більше в періоди самоусвідомлення нації.

Мета статті – аналіз українських народних прислів'їв і приказок з точки зору особливостей відтворення в них архетипу матері. Реалізація мети передбачає аналіз українських прислів'їв і приказок з точки зору представлення в них архетипу матері; окреслення специфіки репрезентації образу матері в них.

Серед дослідників цього жанру імена О. Потебні, В. Перетца, М. Пазяка, М. Дмитренка та багатьох інших. Особливості репрезентації архетипу матері в малому українському епосі окремо не розглядалось українськими літературознавцями.

В українських прислів'ях і приказках ми виділяємо своєрідні вектори (модулі) щодо репрезентації образу матері: не можливість заміни, доброта, жертовність, тепло. Матір у людини може бути лише одна. Це те найцінніше, що є в людини й що не має заміни: *Матір ні купити, ні заслужити; Все купиш, лише тата й мами – ні; Немає тих яток, де продають рідних маток. На світі знайдеш усе, крім рідної матері. Нема такого краму, аби купив тата й маму й т.п.*

Мати настільки здатна на самопожертву заради своїх дітей, що не бачить перешкод ні в чому: *Рада б мати для дітей небо прихилити та зорями вкрити. Матері своїх дітей жаль, хоч найменшого, хоч найбільшого. Матері кожної дитини жаль, бо котрого пальця не вріже, то все болить. Всяке дитя матері миле. Мати сама не з'їсть, а дітей нагодує.*

Гнів матері є тимчасовим, проходить дуже швидко, адже мати не може зробити зла своїй дитині: *Материн гнів, як весняний сніг: рясно випаде, та скоро розтане. Мати однією рукою б'є, а другою гладить.*

Матір у народній мудрості часто асоціюється з теплом: *При сонечку тепло, при матері добро. На сонці тепло, а біля матері добре. Серце матері гріє краще сонця. Без матері й сонце не гріє.* Тепло матері, як і тепло сонця не має просторового обмеження: *Любов матіря й на віддалі гріє.* Український народ здавна вважає ластівку провісницею весни й тепла, тому матір порівнюється з ластівкою як *ластівка з ластів'ятком, так мати з дитятком.*

На основі аналізу українських прислів'їв і приказок В. Калько робить припущення, *«що для українців ключовою фігурою є мати. Образ матері, яка виношує, народжує, годує, оберігає й піклується, реалізує «комфортний архетип», що діє на рівні підсвідомого в психіці людини, перебуває поза межами раціональності»* [1, с. 226].

Мати – осердя української родини. Це розуміння має глибинні корені. Вона імплікує тільки позитивні конотації, є своєрідним янголом-охоронцем, помічником і радником своїм дітям. *Одна мати – вірна порада. Тільки в світі правди, що рідная мати.* Мати – та людина для якої щастя й благополуччя її дитини – понад усе. *Дитина плаче, а матері боляче, У дитини заболить пальчик, а у матері серце.*

Українські прислів'я й приказки репрезентують важливу роль матері у родинному вихованні: *Чого мати не дала, того не купиш і в пана. Чого мама навчить, те дочка й зна; Як родила ненька, такого прийме земелька.* Саме жінка в українській родині мала провідну роль у вихованні дітей: *Що мати навчить, то й батько не перевчить. Що мати в голову вб'є, того й батько не виб'є.* У той же час: *Батькова лайка дужча за материну бійку,* тобто ні в якому разі не заперечується роль батька в українській родині. Його слово має бути містким і важливим для дитини. Проте мати є берегинею, без неї розпадеться родина, осиротіють не тільки діти, а й чоловік: *Отець умре – то півсироти дитина, а мати – то вже цілая сиротина.* Бо *Вдовець – дітям не отець, бо й*

сам круглий сирота; Батько – не мати, не поцілує і не приголубить. Без матері рідна хата стає пусткою: Як помре мати, розбігаються діти з хати, батько їх не здержить. Є навіть віднайти таке: Батьків багато, а мати одна.

Українська мати робить все для захисту своєї дитини: *За материною спиною як за кам'яною стіною.* Християнство наклало свій відбиток на усну народну творчість. Це позначилось на прислів'ях і приказках: *Молитва матері з дна моря рятує. Материнське благословення і у воді не тоне, і у вогні не горить; Материнським словом Бог править.* В одному із прислів'їв образ матері конотує з самим Богом. Настільки важливою є її роль житті кожної людини: *Бог не годен всюди бути, тому маму сотворив.*

Любов матері є настільки сильною, що живе й оберігає дитину навіть після смерті матері: *Матірня любов сягає аж поза гріб.* Вона любить свою дитину не зважаючи ні на що: *Людям як болото, а матері як золото; Всякій матері свої діти милі.* На жаль, ця любов не розповсюджується на чужих дітей: *Кожна мати свою дитину хвалить, а чужу ганить.*

Архетипною опозицією до матері є мачуха. Мачуха конотує з жорстокістю, жадібністю, навіть холодом: *Мачушине добро, як зимнєє тепло, Мачуха так чужих дітей жаліє, як зимою сонце гріє: Мачуха – як місяць: світить, а не гріє. Мати дітей пушить, а мачуха сушить. Добра мачуха, а все не рідна мати. Мачуха не буде дітям рідною матір'ю.*

На антитезі представлено в прислів'ях і приказках покарання не рідної матері, яке набагато сильніше болить, адже мачуха не жаліє чужої дитини: *Мачуха низько замахує, а боляче б'є, а рідна мати високо замахує, а помалу б'є; Мати рідна б'є – так гладить, а мачуха і гладить, так б'є. Мати голівку мие – пригладжує, а мачуха мие – прискубує; Мати рідна б'є, так гладить, а мачуха і гладить, так б'є.* Проте не завжди біологічна мати є найважливішою для дитини: *Не та мама, що народить, а та, що до розуму доводить. Не та мати, що родила, а та що вигодувала (зростила).*

На жаль, діти не завжди це розуміють і шанобливо ставляться до матері, дуже часто не відповідають такою ж відданістю: *Мати пазуху порвала, діткам*

прядучи, а дітки пазуху порвали, од матері ховаючи. Материне серце в дітях, а дитяче – в камені. Дочки залишають матір без сорочки. Батько і мати виховують дванадцять дітей, а дванадцять дітей не можуть прокормити на старість двох батьків. Проте народна мудрість наголошує на тому, що щасливою по життю буде лише та людина, яка поважає своїх батьків: Шануй батька й неньку, то буде тобі скрізь гладенько; Батька з матір'ю шанувати – горя не знати.

Проте чуйною до інших людей, як вважає народ, людину робить саме мати: *До людей по розум, до матері по серце*. При цьому людина, яка не любить свою матір не здатна любити й інших людей: *Без любові до матері немає і любові до людей*. Не випадково ставлення до матері є мірилом у ставленні до інших людей: *любить як рідну матір, голосить як по рідній матері* і т. п. Також зустрічаємо вживання слова мати не в значення жінки, яка народила, а для номінації людської поведінки, природного явища, творіння людських рук і т. п. *Земля – наша мати, всіх годує. Природа одному мама, а другому мачуха.*

Жінка для совіту, теща для привіту, матінка рідна краще всього світу.

Мати чоловіка в українському фольклорі має негативні конотації: *Свекрусі годити як ситом воду носити; Сердита як свекруха з чорним піднебенням*. Мати дружини найчастіше також конотує з негативними характеристиками: *Спритна як теща перед зятем; Таке рівне як у тещі язик; М'яко наче теща постелила*. Однак щодо тещі є винятки. Створення своєї родини є надзвичайно важливим для українців і у народі є виправданим позитивне ставлення до нової родини: *Мені батько не рідня, мені мати не рідня, мені теща родина – мені жінку родила*. Так само як і для дружини: *Добрый чоловік ліпший за рідну матір*.

Наведені приклади дають можливість констатувати, що саме прислів'я й приказки передають знання людини про світ, допомагають прийдешнім поколінням формувати свої уявлення про моральні норми, є своєрідним самоусвідомленням народу.

Отже, українські народні прислів'я й приказки є своєрідною філософією народу, демонструють зв'язок культури здорового життя з українським менталітетом. Архетипний образ матері в українських прислів'ях і приказках конотує з розумінням, захищеністю, безкінечною любов'ю, піклуванням і порятунком. Тема має перспективи дослідження в широкому контексті основних родинних архетипів, а також усної народної творчості загалом.

Література

1. Калько В. Вербальна репрезентація концепту *мати* в українських прислів'ях і приказках // [Електронний ресурс]. – Режим доступу : file:///C:/Users/%D0%B7%D0%BE%D1%80%D1%8F%D0%BD%D0%B0/Downloads/Mv_2013_16-17_28.pdf
2. Прислів'я та приказки. Людина. Родинне життя. Риси характеру / упоряд. М. М. Позаяк. – К. : Наукова думка, 1990. – 528 с.
3. Юнг К. Г. Душа и миф : шесть архетипов / К. Г. Юнг. – К. : Государственная библиотека литературы для юношества, 1996. – 384 с.